Cristophe Dolbeau

Hrvatske Ustaše

Što je istina o Ustaškom pokretu? Tko su bili njegovi vođe, što je učinio i zašto je toliko demoniziran?

Kako bi odgovorio na ova pitanja, *Rémi Tremblay* iz TBR-a je intervjuirao bivšeg profesora povijesti, novinara i široko objavljivanog autora *Christophea Dolbeaua*. Ovaj francuski povjesničar specijalizirao se za hrvatsku povijest. Objavio je niz knjiga na tu temu, od kojih je najpoznatija njegova *Veridique histoire des oustachis* („Istinita povijest ustaša“, Akribeia, Saint-Genis-Laval, Francuska, 2015.).

Njegovo istraživanje na tu temu stavlja ga u jedinstvenu poziciju da skine veo s ustaša.

https://www.hrvatski-fokus.hr/2025/07/66953/

Može li se podrijetlo ustaštva pripisati inherentnim izazovima jugoslavenskog suživota, koji je ujedinio narode s duboko različitim i različitim kulturama, religijama, i jezicima u jednu državu?

Podrijetlo Ustaškog pokreta doista se može pripisati neuspjehu jugoslavenskog suživota, koji je u jednoj državi prisilio narode s duboko različitim kulturama, religijama, i jezicima. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (proglašena 1. prosinca 1918.), prethodnica Jugoslavije, uspostavljena je na autoritaran način, bez konzultacija s Hrvatskim saborom i uz snažnu potporu srbijanske vojske.

Ova je formacija ignorirala volju nekoliko naroda. Hrvatska, sa svojim narodnim jezikom (pisanim latinicom), pretežno katoličkim stanovništvom (uz muslimanske, protestantske, pravoslavne i židovske manjine), i duboko zapadnom kulturnom orijentacijom, iznenada se našla pod vojnom vlašću srbijanskog monarha i naroda. Srbi, iako su govorili srodnim, ali zasebnim jezikom (pisanim ćirilicom), slijedili su pravoslavnu vjeru i tek su nedavno izašli iz osmanske vlasti, koja je oblikovala njihove političke tradicije.

Slovenija se suočila sa sličnom situacijom, dok su Makedonci (kulturno bliski Bugarima) i Kosovari (etnički povezani s Albancima) vidjeli svoj identitet potpuno zanemaren. Suživot ovih naroda, svaki s dugo uspostavljenim osjećajem identiteta, započeo je na nestabilnom tlu i brzo se pretvorio u gotovo stalan i sve nasilniji sukob.

Velik dio problema ležao je u percepciji srpskih vođa – ohrabrenih njihovom pobjedom u Prvom svjetskom ratu – da je nova jugoslavenska država u biti „Velika Srbija"', vrhunac njihovih vojnih postignuća.

Koje su bile glavne ideje Ustaškog pokreta?

Ustaški pokret osnovan je 7. siječnja 1929. kao izravan odgovor na diktaturu koju je dan ranije, 6. siječnja 1929., uspostavio kralj Aleksandar I. Karađorđević u Jugoslaviji. Pokret nije bio duboko ideološki, već je prvenstveno bio usmjeren na oslobađanje Hrvatske od strane dominacije – korištenjem nasilja ako je potrebno – i vraćanje njezine neovisnosti.

Povijesno gledano, Hrvatska je održavala vlastitu državu i parlament od ranog srednjeg vijeka, institucije koje su opstale stoljećima do stvaranja Kraljevine Jugoslavije.

Ustaše nisu nastojale samo vratiti hrvatski nacionalni suverenitet, uključujući i nad povijesnim hrvatskim pokrajinama Bosnom i Hercegovinom, već i uspostaviti vladu utemeljenu na tradicionalnim društvenim, demokratskim, agrarnim i kršćanskim vrijednostima zemlje. Pokret je također planirao provoditi politike u korist muslimanskog stanovništva, zajednice koja se suočila sa značajnim ugnjetavanjem i prezirom pod srpskom vlašću.

Prije rata, atentat na kralja Aleksandra I. tijekom posjeta Marseilleu u Francuskoj, koji je počinio ustaški militant, nije se smatrao gnusnim zločinom, već "ubojstvom tiranina". Kako se ovaj izraz može opravdati?

Prvo, važno je pojasniti da, iako je napad u Marseilleu (9. listopada 1934.) orkestrirao ustaša, osoba koja je upucala kralja Aleksandra I. od Jugoslavije nije bio ni Hrvat ni pripadnik ustaša. Ubojica, Petr Kelemen, bio je Makedonac i član Unutarnje Makedonske Revolucionarne Organizacije (VMRO), nacionalističke skupine povezane s ustašama.

Čin zavjerenika nije bio motiviran osobnom osvetom ili težnjom za osobnom koristi. Umjesto toga, bio je uokviren kao kazna za suverena koji je vladao kao despot i nametnuo vladavinu terora.

Dana 20. lipnja 1928. crnogorski zastupnik i saveznik kralja Puniše Račića, otvorio je vatru u jugoslavenskom parlamentu, ubivši dva hrvatska zastupnika i teško ranivši trojicu, uključujući Stjepana Radića, vođu Seljačke stranke i istaknute oporbene figure. Radić je podlegao ozljedama 8. kolovoza. Nakon toga, mnogi hrvatski političari bili su prisiljeni na progonstvo (uključujući Jurja Krnjevića. Augusta Košutića i Antu Pavelića), dok su drugi bili proizvoljno zatvoreni (poput Vladka Mačeka), fizički napadnuti (posebno romanopisac Mile Budak) ili potpuno ubijeni (poput Josipa Predavca, Stjepana Duića i akademika Iva Pilara i Milana Sufflaya).

U siječnju 1929. kralj Aleksandar suspendirao je ustav, raspustio Zastupnički dom i zabranio sve političke stranke. Hrvatski simboli, uključujući zastave, himne i tradicionalne pjesme, bili su zabranjeni, uz teške kazne za neposlušnost. Dana 20. rujna 1929. *The Manchester Guardian* ponudio je sljedeću sumornu procjenu: *Jugoslavija se može smatrati grobljem. … Zemlja je raj za policajce, špijune, doušnike i klevetnike. U zatvorima se priznanja izvlače neljudskim mučenjem. Ova diktatura je diktatura mača i revolvera.*

Što se tiče počinitelja marseilleskog atentata, vrijedi istaći riječi *Emilea de Saint-Aubana*, odvjetnika koji ih je branio: *Ustaše nisu ljudi koji se prodaju. Spremni su umrijeti za pravednu stvar, onu potlačenih. Samo ih vidjeti i čuti dovoljno je da se prepozna da nisu obični kriminalci … . Nema zločinačkog udruženja; ustaše nisu ni gangsteri ni lopovi. Oni traže samo reviziju određenih ugovora i neovisnost svoje Domovine.*

Slično tome, povjerenik *Alexandre Guibbal*, šef marseilleske policije, primijetio je o VMRO-u i ustašama: "*Te skupine nisu sastavljene od kriminalaca ili bezakonika, već od poštenih ljudi koji vjeruju da su pravi domoljubi i vođeni su isključivo svojim idealima*".

Tijekom kaosa Drugog svjetskog rata, Ante Pavelić, vođa ustaša, došao je na vlast u Hrvatskoj, uspostavivši kratkotrajnu Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) uz pomoć Talijana. Treba li se to smatrati vazalnom državom ili je to bila nacija koja je igrala svoje geopolitičke karte najbolje što je mogla?

Za početak, važno je razjasniti uobičajenu zabludu: Fašistička Italija igrala je ograničenu ulogu u uspostavi Nezavisne Države Hrvatske. Umjesto toga, Italija je iskoristila raspad Jugoslavije kako bi zauzela cijelu jadransku obalu (Dalmaciju), izuzimajući je od vlasti Zagreba i ustaškog režima.

U ovoj regiji, Italija je aktivno surađivala s četnicima (srpskim monarhistima), koji su pokrenuli napade na mladu hrvatsku državu. Hrvatska nije ponovno preuzela kontrolu nad svojom obalom sve do 10. rujna 1943., nakon primirja između Italije i Saveznika.

Unatoč okupaciji od strane njemačkih, talijanskih i mađarskih snaga, Nezavisna Država Hrvatska radila je na uspostavljanju svog suvereniteta i obrani svojih nacionalnih interesa. Međutim, njezine mogućnosti za saveze bile su izuzetno ograničene. Kao država nasljednica Jugoslavije poražene od Osovine i okružena vojnim aparatom Reicha. Hrvatska je mogla preživjeti samo suradnjom s Rimom i Berlinom. To je dodatno zakomplicirala podrška zapadnih saveznika obnovi Jugoslavije. U tim izazovnim okolnostima, Pavelić je uspio postići neka značajna postignuća.

Obnovio je Hrvatski sabor, značajno postignuće u Europi kojom su dominirali antidemokratski režimi. Također je osnovao Hrvatsku pravoslavnu crkvu i nadgledao izgradnju velike džamije u Zagrebu, simbola vjerske uključivosti. Istodobno, Pavelić je održavao tajnu komunikaciju sa Sjedinjenim Državama, koje su bile dom tisućama hrvatskih iseljenika. Značajno je da su, po Pavelićevom nalogu, neki američki ratni zarobljenici spašeni iz njemačkog zatočeništva i smješteni pod zaštitu barunice Vere Nikolić Podrinske (1886. – 1972.).

Početkom 1945., 14 američkih pilota je čak uspjelo napustiti Hrvatsku hrvatskim zrakoplovima i sigurno stići do Italije. Ove akcije pokazuju da su, unatoč ograničenjima, Poglavnik Pavelić i ustaški režim slijedili vlastite strateške ciljeve, snalazeći se u geopolitičkim složenostima tog vremena u najvećoj mogućoj mjeri.

U složenom balkanskom kontekstu, tko su bili glavni protivnici hrvatskog režima?

Prvo, važno je napomenuti da se Hrvati tradicionalno ne smatraju balkanskim narodom. Ukorijenjeni u svojim tradicijama, kulturi i religiji Hrvati se više identificiraju sa srednjom Europom.

Da bismo izravno odgovorili na pitanje, najznačajniji neprijatelji ustaškog režima bili su srpski četnici predvođeni generalom Dražom Mihailovićem (1893. – 1946.) i, kasnije, partizani pod Josipom Brozom Titom (1892.-1980.). Četnici su bili monarhistički gerilci žestoko odani Jugoslavenskom

Kraljevstvu, konceptu Velike Srbije, dinastiji Karađorđević i pravoslavnoj vjeri. Do 1943. – 1944. uživali su podršku i Londona i Washingtona. S druge strane, partizani su bili komunistički borci koje je podržavao Sovjetski Savez, a od 1944. nadalje, također ih je podržavao London.

Logor Jasenovac se često naziva „hrvatskim Auschwitzom". Zašto smatrate daje ova tvrdnja neutemeljena?

Karakterizacija Jasenovca kao „hrvatskog Auschwitza" nastala je nakon Titove pobjede 1945. godine. Kako bi učvrstili svoju moć i povećali legitimnost, komunisti su nastojali demonizirati Nezavisnu Državu Hrvatsku, stvarajući narativ o masovnom logoru za istrebljenje gdje su ustaše navodno okrutno ubile tisuće nevinih ljudi. Vrijedi napomenuti da tijekom 45 godina nikada nije utvrđena dosljedna ili vjerodostojna brojka o broju žrtava u Jasenovcu.

U svibnju 1945. početne procjene navodile su 55 žrtava. Taj se broj zatim popeo na 1,4 milijuna, pao na 900.000, a kasnije pao na 481 1964., samo da bi se ponovno popeo na 200.000, 400.000 i 700.000. Do 1989. godine, bivši general Franjo Tuđman sugerirao je da se broj kreće između 30.000 i 40.000, dok su drugi „stručnjaci" navodili brojke u rasponu od 403 do 50.000, 85.000, 600.000 ili čak milijun.

Čak i 2024. godine rasprave o tim brojkama i dalje traju, što pokazuje nedostatak slaganja ili pouzdanih dokaza. Komunistička propaganda oslanjala se na šokantne, neutemeljene anegdote, izmišljena svjedočenja i manipulirala fotografijama kako bi potkrijepila svoje tvrdnje. U mnogim slučajevima dokazano je da su navodne žrtve Jasenovca bile žive nakon rata.

Neki povjesničari, poput isusovca fra Vladimira Horvata, istaknuli su logističku nevjerojatnost navodnog broja poginulih. Ako se tvrdnja o 500.000 žrtava uzme zdravo za gotovo, to bi značilo 16 pogubljenja na satu, non-stop, tijekom 1300 dana postojanja logora. Tvrdnja o 1 milijun žrtava podrazumijevala bi 1500 pogubljenja dnevno, ili jedno u minuti – operativna skala koju ne potkrepljuju dokazi.

Detalji koji kompliciraju usporedbu s "Auschwitzom" često se izostavljaju. Na primjer, Jasenovac je imao nogometno igralište, kazalište, orkestar i redovitu nedjeljnu misu. Industrijske operacije logora nadgledao je židovski suradnik Pavelića, Ivo Heinrich, koji je kasnije mirno živio u Argentini. Osim toga, dio osoblja logora bili su Židovi, a nekoliko čuvara bili su pravoslavni kršćani. Ovim se ne poriče da je Jasenovac bio logor s teškim uvjetima gdje su zatočenici umirali, ponekad u okrutnim okolnostima. Međutim, to ga ne izjednačava s Auschwitzom. Važno je zapamtiti da su teški uvjeti zatočenja bili uobičajeni na svim zaraćenim stranama tijekom Drugog svjetskog rata. Na primjer, kanadski povjesničar *James Bacque* procijenio je do milijun smrtnih slučajeva u američkim i francuskim logorima na kraju rata.

Za razliku od Auschwitza, Jasenovac su više puta pregledali neutralni promatrači. U veljači 1942. godine, međunarodna komisija, u kojoj je bio i Don Giuseppe Carmelo Masucci, talijanski benediktinac i tajnik apostolskog vizitatora posjetila je logor. Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac također je više puta intervenirao kod hrvatske Vlade kako bi se poboljšali uvjeti za zatočenike. Službene delegacije pregledale su Jasenovac u svibnju i jeseni 1942., ljetu 1943. i veljači 1944. Konačno, od 14. do 17. srpnja 1944., predstavnik Međunarodnog odbora Crvenog križa, švicarski delegat Julius Schmidlin, proveo je temeljitu inspekciju logora. Schmidlin nije ostavio nikakve značajne kritike ili optužbe protiv hrvatskih vlasti.

Antisemitizam ustaša često se navodi kao dokaz protiv njih. Koja je istina iza ove optužbe?

Pitanje navodnog antisemitizma unutar ustaškog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske složeno je kontroverzno pitanje. Utvrđena je činjenica da je nekoliko tisuća hrvatskih Židova (procjenjuje se između 13.000 i 19.000) nestalo tijekom rata. Desetljećima je komunistička propaganda – koju su ponavljale savezničke sile – pripisivala punu odgovornost za ovu tragediju ustašama. Međutim, stvarnost je daleko nijansiranija.

Za početak, vrijedi napomenuti da ustaški pokret, ideološki nasljednik Stranke prava, koju je dugo vodio Josip Frank (1844. – 1911.), židovski cionist, nikada nije temeljio svoje regrutiranje na rasnim kriterijima. Njegov izvorni program nije spominjao antisemitizam ili neprijateljstvo prema Židovima. Naprotiv, nekoliko istaknutih članova pokreta bili su Židovi, uključujući Ljubomira Kremzira, Vladu Singera, Ivu Korskog, Davida Karlovića, Oktavijana Svjezića, Stipu Mosnera, Andriju Bethlehema i Aleksandra Kleina.

Osim toga, mnogi vođe NDH-a, poput Pavelića (1889. – 1959.), ministara Slavka Kvatemika i Milovana Žanića, generala Ivana Perčevića i vođe Ustaške mladeži Ivana Oršanića, imali su supruge židovskog podrijetla. Pavelićeva punica rođena je kao Herzfeld.

Iako je NDH donijela određene zakone o „rasnoj zaštiti“ pod jakim njemačkim pritiskom, također je provodila mjere za njihovo zaobilaženje. Na primjer, Pavelić je često koristio svoje diskrecijske ovlasti kako bi odabranim Židovima dodijelio status „počasnog arijevca“ – činjenicu koju je čak priznao i povjesničar Raul Hilberg.

Neki Židovi su regrutirani u hrvatsku vojsku, što ih je štitilo od deportacije, dok su drugi bili poticani da potraže utočište u talijanskoj okupacijskoj zoni, gdje su se suočavali s manjim rizikom. Osim toga. židovski stručnjaci, poput liječnika, često su diskretno raspoređivani u medicinske misije u Bosni i Hercegovini. Unatoč tim naporima, događala su se uhićenja, deportacije i ubojstva. Međutim, važno je naglasiti da nisu svi počinitelji bili ustaše. NDH je bila država u nastajanju, a njezino vodstvo – uključujući i Pavelića – nije imalo potpunu kontrolu nad svima onima koji su lažno tvrdili da djeluju u njezino ime.

U nekim regijama, samozvani “ustaše”, poznati kao divlje ustaše djelovali su neovisno, često poduzimajući odmetničke radnje bez odobrenja središnjih vlasti. Također su postojale njemačke snage koje su djelovale neovisno unutar Hrvatske [Hans Helm (1909. -1947.), njemački policijski ataše], i Einsatzgruppe E, SS operativna skupina, djelovale su izvan izravne Pavelićeve kontrole.

U Zagrebu su dva izaslanika Adolfa Eichmanna – Franz Abromeit (1907. – 1964.) i Hermann Krumey (1905. – 1981.) – nadgledali provedbu nacističke antižidovske politike. Podržavalo ih je otprilike 30 njemačko-hrvatskih policijskih bataljuna pod zapovjedništvom SS Gruppenfuhrera Konstantina Kammerhofera (1899. – 1958.), koji su djelovali neovisno od hrvatske vojske. Uključenost ovih vanjskih sila često se poistovjećivala s djelovanjima ustaša u antihrvatskoj propagandi, što je dovodilo do obmanjujućih narativa.

Što podrazumijevate pod pojmom "jugoslavenski democid" nakon rata?

Kada koristim pojam "democid" – masovno ubojstvo koje je počinila vlada – koncept koji je skovao pokojni profesor Rudolph Joseph Rummel, mislim na masovna ubojstva koja su se dogodila u svibnju 1945. Ovaj zločin započeo je u blizini austrijskog sela Bleiburg, gdje su Titove komunističke snage provele brutalnu kampanju usmjerenu na obezglavljivanje hrvatske nacije, iskorjenjivanje hrvatskog nacionalizma i fizičko uklanjanje svih vojnih i civilnih protivnika koji su smatrani potencijalnim pružateljima otpora.

Nakon što se hrvatska vojska formalno predala 15. svibnja 1945. (tjedan dana nakon kapitulacije Njemačke), gotovo 600.000 pojedinaca – ratnih zarobljenika, izbjeglica, muškaraca, žena, djece i starijih osoba – predane su jugoslavenskim komunističkim partizanima od strane britanskih snaga. Ti bespomoćni zarobljenici bili su masakrirani u tisućama bez suđenja. Čitave kolone su pokošene mitraljezima ili bačene u ponore. Oni koji nisu odmah ubijeni bili su podvrgnuti "marševima smrti", prisiljeni pješačiti do južnih granica Srbije uz brutalno postupanje, primajući malo ili nimalo hrane ili vode, te trpeći fizičko zlostavljanje i uvrede. Mnogi su također podlegli tifusu putem. Oni koji nisu odmah ubijeni bili su podvrgnuti "marševima smrti", prisiljeni pješačiti do južnih granica Srbije uz brutalno postupanje, primajući malo ili nimalo hrane ili vode, te trpeći fizičko zlostavljanje i uvrede. Mnogi su također podlegli tifusu putem.

Ova tragedija rezultirala je nestankom nekoliko stotina tisuća Hrvata. Za svakoga tko traži dublje razumijevanje ovog događaja, preporučujem

detaljnu studiju Floriana Rulitza "Tragedija Bleiburga i Viktringa, 1945." (*Northern Illinois University Press*, DeKalb, 2016.)

Demonizaciju ustaša pokrenuo je Tito nakon svoje pobjede kao način diskreditiranja hrvatskog nacionalizma. Sada kada je titoizam pao, kako se Ustaški pokret doživljava u Hrvatskoj danas?

Tijekom Domovinskog rata (1991. – 1995.), mnogi hrvatski borci spontano su oživjeli pjesme koje su pjevali ustaški vojnici između 1941. i 1945. Ponovno su se pojavili ustaški simboli i portreti Pavelića, a značajan dio Hrvata počeo je pozivati na rehabilitaciju bivših domoljuba. O masakru u Bleiburgu konačno se otvoreno raspravljalo, njegovi počinitelji identificirani i provedeno je istraživanje mjesta masakra, bacajući svjetlo na zločine koje su počinili komunistički partizani. Mnoge hrvatske obitelji s rođacima koji su bili ustaše vjerovale su da su te osobe nepravedno demonizirane, a ne čudovišta za koja su se tvrdilo da jesu, tvrdeći da je stigma vezana uz ustaško članstvo nezaslužena.

Međutim, uz ovu reevaluaciju, određeni manjinski dijelovi hrvatskog društva i dalje se protive bilo kakvoj rehabilitaciji ustaša. Dezinformirani gotovo pola stoljeća propagande, neki još uvijek vjeruju i propagiraju stare narative koji demoniziraju ustaše. Među hrvatskom političkom elitom, često iz bivše komunističke nomenklature (jer u Hrvatskoj nije bilo lustracije), mnogi i dalje glasno kritiziraju Ustaški pokret.

Na vladinoj strani, čelnici se često distanciraju od teme. Zabrinuti zbog mogućnosti da ih progresivni europski partneri optuže za gajenje fašističkih ili neo-ustaških simpatija, ponekad zauzimaju otvoreno neprijateljske stavove prema bilo kakvoj potencijalnoj reevaluaciji Ustaškog pokreta. Kao rezultat toga, većina ustaških pjesama, simbola i slogana službeno je zabranjena zakonom. Čak je i hrvatski grb modificiran kako bi se razlikovao od verzije koju je koristila Nezavisna Država Hrvatska.

Crkva, a posebno Vatikan, nikada nisu osudili Pavelića i njegov politički pokret, dok su njihove osude nacizma bile prilično snažne. Što objašnjava ovu razliku?

Ova se razlika vjerojatno može pripisati prirodi ustaškog režima i osobnim uvjerenjima njegovih vođa. Pavelić je bio prakticirajući katolik, kao i mnogi članovi njegovog pokreta, od kojih su mnogi bili aktivni u katoličkim organizacijama prije rata. Hrvatska Crkva imala je počasni i poštovani položaj, a mnogi članovi svećenstva su povoljno gledali na stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. Za razliku od nacizma, ustaška ideologija se oslanjala na tradicionalne kršćanske vrijeđnosti i nije pokazivala sklonost ateizmu ili biološkom materijalizmu (rasizmu).

Papa Pio XII., dobro upućen u uvjete u Hrvatskoj preko svog apostolskog vizitatora Giuseppea Ramira Marcona (1882. – 1952.), poželio je dobrodošlicu Paveliću u Vatikan 18. svibnja 1941. Malo je vjerojatno da bi papa primio Pavelića da je gajio ozbiljne sumnje u njega ili njegovu vladu.

Značajno je daje u prosincu 1959. papa Ivan XXIII. osobno blagoslovio Anti Pavelića dok je ležao na samrtnoj postelji. Međutim, ta dobrohotnost nije podrazumijevala bezuvjetnu podršku.

Neki članovi crkvene hijerarhije izdali su upozorenja i izrazili protivljenje režimu. Na primjer, dok je sarajevski nadbiskup Ivan Evanđelist Šarić (1871. – 1960.) otvoreno podržavao ustašku vladu i njezine vođe, mostarski biskup Alojzije Mišić (1859. – 1942.) bio je snažno protiv toga. Slično, ni zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac (1898.-1960.) nije se libio glasnih kritika kada ih je smatrao opravdanima. Osim toga, čak i nekoliko katoličkih svećenika svrstalo se na komunističku stranu, poput Svetozara Rittiga (1873-1961), koji je kasnije postao ministar u Titovoj poslijeratnoj vladi.

Bilješke:

1. *Ustaše, hrvatski politički pokret, Enciklopedija Britannica, Chicago, II, SAD, 2024.*
2. *Paulet, Georges, Autour de l'assassinat d'Alexandre Ier, souvenirs et revelations d'unpolicier, doprinos a l'etude de Vhistoire contemporaine, Lyon, Editions du Coq, 1949., str 139-141.*
3. *Revue Internationale de Criminologie et de Police Technique et Scientifique, br. 1- 1955., str. 13-17.*
4. *C. Michael McAdams, „Savezнички ratni zarobljenici u Hrvatskoj 1941.-1945. ", Hrvatska informativna služba, Arcadia, 1980.*
5. *Izraz „poglavnik" nastao je od riječi „glava" (voditelj), a znači „poglavar" ili „vođa".*
6. *Bacque, James, Drugi gubici: Istraga masovnih smrti njemačkih zarobljenika od strane Francuza i Amerikanaca nakon Drugog svjetskog rata, Talonbooks, 2011.*
7. *Jendryschik, Sepp, Zgoda: Stanica na šleskom putu patnje, Viöl Publishing House for Holistic Research, 2000.*
8. *Tradicionalni grb Hrvatske sastoji se od šahovskog uzorka od 25 bijelih i crvenih kvadrata, pri čemu je prvi kvadrat, gore lijevo, bijel. Ovo je onaj koji se pojavljuje na krovu crkve sv. Marka u Zagrebu i onaj koji je usvojila Nezavisna Država Hrvatska. Sadašnja Republika Hrvatska, međutim, prikazuje šahovsku ploču s prvim cijenim kvadratom.*